

МОНГОЛ ТӨРИЙН ТҮШМЭЛ

Ц.ГАНБОЛД

МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхим, профессор

/Энэхүү өгүүллийг МУИС-ийн эрдэм шинжилгээний бичиг.1992.№1./107/ дугаарт одоогоос 21 жилийн өмнө нийтэлжээ. Зарим шавь нарынхаа хүсэлтээр ПОЛИТОЛОГИ сэтгүүлээр дамжуулж дахин толилуулж байна./

Түлхүүр үг: *Төрт ёс, төрийн түшмэл, эзэн дээдэс, ард түмэн, уламжлал*

ABSTRACT: *Mongolians' are a nation with a hundreds of years' culture of statecraft tradition and a rich source of wisdom inherited from its' ancestry. In ancient Mongolian teaching on statecraft of "Арван буянт номын цагаан түүх", literally translated as "The White History", there are plenty of well described features of nobleman which still keeps its' importance on how to select statesman and public officials in contemporary political life.*

Хүн төрөлхтөн төрт ёсыг түвшитгэх гэж түмэн жил бэдрэхдээ төр улс болгонд таарах төгс шалгарсан аргыг эдүгээ хүртэл олоогүй л бололтой. Зарим улс оронд төрийн эрх барих дээд байгууллагын төлөөлөгчдөө ард нийтийн сонгуулиар тодорхой хугацаагаар сонгож шалгаруулдаг байхад, зарим улс оронд бүх насаар нь сонгох, томилох, үе залгамжлах олон хэлбэртэй байх юм.

Ардчилал гэдгийг гол шалгуур болгосон бүх нийтийн сонгуулиар төрийн түшмэлээ сонгох нь одоогоор нийт хүн төрөлхтөний улс төрийн соёлд олсон томоохон ололтын нэг мөн. Гэхдээ энэхүү ардчилсан сонгууль гэгч нь их нарийн утга учиртай, олон хэлбэртэй зөв зохистой механизмыг бүрдүүлж, таарах тохирох тунгаар хэрэглэхгүй бол эерэг сөрөг үр дагавартай, эмзэг нарийн асуудал ажээ.

Алсын хараа, уужим ухаан, амьдралын туршлага, өршөөнгүй сэтгэлтэй, чин шударга, төв түвшин төрийн түшмэлийг олж сонгох гэдэг тийм ч амархан зүйл биш юм. Энэ нь тухайн улс орны нийгэм эдийн засгийн хөгжил, нийгмийн ухамсрын түвшин, уламжлал шинэчлэл, тухайн цаг үеийн хийсвэр ба бодит хэрэгцээ, улс төрийн хүчнүүдийн харьцаа зэрэг олон хүчин зүйлээс шалтгаалах ээдрээтэй асуудал ажээ.

Ард түмэн сонгуульд тэгш эрхтэй оролцоно, төр засгаа өөрсдөө байгуулна гэдэг, сонсоход таатай ч цаг үеийн салхи, цаг бусын шалтгаанаар олон түмэн сонгогчид маань төр түшилцэх албанд зарим үед хөдөлмөрийн сайчууд, гавъяат, баатруудаа, зарим үед урлаг соёлын зүтгэлтнүүд, яруу найрагч, дархан аваргуудаа, зарим үед "хуучин сэтгэлгээтэй", "хашруудаа" зарим үед "шинэ сэтгэлгээтэй банди нараа" сонгочихсон байх ба нийгэм хямарч, амьдрал донсолсон үед дарангуйлагчид фашистуудыг хүртэл олон түмэн өөрсдөө сонгож эцэст нь тэдний үйлдсэн гэм нүгэлийг ард түмэн өөрсдөө үүрдэг түүхэн сургамж байх юм. Үүнээс үзэхэд ард түмэн гэдэг аугаа их ч, цагийн салхинд сэтгэл хөдлөлөөр дарвихдаа нүүрэндээ "сайхан" баг зүүсэн цөөнхийн тоглоом болж үлддэг өрөвдөлтэй гашуун түүхийг мартаж өсгүй.

Өрнөдийн хэмээгдэх улс орнуудад эзэн дээдэс, элит, лидерүүдээ хэрхэн шилж сонгох, тэд ямар шинж төрхтэй байх талаар янз бүрээр л бичсэн байх юм. Үүнийг бид

үзэж судлахын зэрэгцээ, үлгэр домогт нь хүртэл нэвт шингэсэн өтгөс дээдсийнхээ сургаалаас санаж сэрвэл бас л нэгийг бодох учиртай.

Монголчууд бид төрт ёсны олон зуун жилийн уламжлалт соёлтой, өвөг дээдсээс минь үлдээж хайрласан билэг сургаал арвинтай, эртний сурвалжит ард түмэн билээ.

Монголын төрт ёсны сургаал “Арван буянт номын цагаан түүх” хэмээх сударт хаан хүмүүний гурван их үйл, дөрвөн их төр, зургаан үлгэр, долоон их бин, есөн их бэлгэ, гучин таван эрдэм, түшмэл хүний 9 шинж гэх мэт иж бүрдлийг онцлон үзэж “ эрдэм өршөөлт эзэн улсын эрдэнэ, эрх ухаант сайн түшмэл төрийн эрдэнэ” гэж төрийн алтан баганыг түших эрдэм ухаант ихэс дээдсээ шилж сонгоход үлэмж анхаарч иржээ.

Тийм учраас дээдсээ эс шилж чадваас улс орон хямарч зон олон зүдэрдгийг үеэс үед сэрэмжлүүлж байлаа. “Дээдэс суудлаа олохгүй бол доодос гүйдлээ олохгүй” гэж ард нийтээрээ хэлэлцдэг. “Эзнийхээ хийсэн алдааг ард түмэн амсдаг жамтай” гэж Чингис хаан сургаж байсан тухай Е. Д. Филипс “ Чингис хаан хийгээд түүнийг залгамжлагчид ” бүтээлдээ тэмдэглэжээ. Энэ тухай Дарав бандид “Ертөнцийн зовлон их хүнээс гардаг” гэж бас л сануулсан байх юм. Иймд бид төрийн түшмэлээ сонгоход тоомсоргүй хандах, сэтгэл хөдлөлөөр улс төрийн хийрхэлд автахаас зайлсхийж, буурьтай бодож, хариуцлагатай хандах ёстой ажээ. Төрт ёсны сургаалд:

“Биеэ засаад гэрээ зас

Гэрээ засаад төрөө зас” гэх буюу

“Эр түвшин бол гэр төвшин

Гэр төвшин бол төр төвшин” гэсэн мэргэн үг байдаг.

Хал үзсэн өтгөс буурлууд маань төр төвшин байхын эх үндсийг эр төвшин байж, биеэ засах явдалтай холбож үзсэн нь санамсаргүй хэрэг огт бус, үндэс нь самуун болбоос үзүүр нь засагдах нь үгүй хэмээсэн гүн ухаанаараа сийлсэн хэрэг ээ. Дээрх мэргэн сургаалийн гүнзгий агуулгыг эрдэмт мэргэдүүд үе үедээ тайлж тайлбарлаж байснаас зөвхөн “биеэ засах” гэдгийн учрыг тунгааж үзье.

Эрдэнэ сайн ерөөлт, номч мэргэн хамба цэцэн ширээт Бандида Агваанчойжирдондов “. . . бичиг эрдмийг хичээнгүйлэн сурваас дотрын харанхуй арилан, гэгээн ухаант болон өөрийн биеийг засах, түүн дор гэрийг засаж, түүнээс дэвшиж улс төрийг засахад хүрдэг ” хэмээн эрдэм ухаан гэгээн оюуныг ихэд эрхэмлэжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнгийн жинхэнэ гишүүн Чулууны Бат-Очир агсан дээрхи сургаалыг тайлбарлаж “Эртний гэгээн эрдмийг дэлхий дахинд гийгүүлсүгэй хэмээгч урьдаар улсыг засмуй, улсыг засуугай хэмээгч урьдаар гэрийг тэгшилмуй. Гэрийг тэгшилсүгэй хэмээгч урьдаар биеийг залруулмуй. Биеийг залруулсугай хэмээгч урьдаар сэтгэлийг төв болгомуй. Сэтгэлийг төв болгосугай хэмээгч урьдаар санааг үнэнхүү болгомуй. Санааг үнэнхүү болгосугай хэмээгч урьдаар мэдэлд хүрүүлмуй. Мэдэлд хүрүүлэх нь юмыг тоолохуйд буй. Юмыг тоолсны хойно мэдэлд хүрмуй. Мэдэлд хүрсний хойно санаа үнэнхүү болмуй. Санаа үнэнхүү болсны хойно сэтгэл төв болмой. Сэтгэл төв болсны хойно бие залрагдана. Бие залрагдсаны хойно гэр тэгширмуй. Гэр тэгширсний хойно улс засагдмуй. Улс засагдсаны хойно дэлхий дахин төвшин болмуй ” хэмээжээ.

Ийнхүү төр төвшин болохын эх үндэс нь аливаа хүмүүн түүний дотор төрийн түшмэл хүмүүн биеэ засах учиртай агаад, энэ нь давтан тэмдэглэхэд их эрдэм сураад зогсохгүй, түүний дараа санааг үнэнхүү болгож, улмаар сэтгэлийг төв болгох ажээ. Үүнээс гадна биеийг засах гэдэгт бас “цээрлэн ариутгаж, цэвэр байж, ёсон бусад хөдлөхгүй ” байхыг дашрамд тэмдэглэсэн байдаг.

Зарим судлаачид түшмэл хүмүүний 9 шинж дотор хамгийн чухал нь "төвшин сэтгэл" хэмээн онцолсон байх ба энэ нь дээр өгүүлсэн "сэтгэлийг төв болгох"-той дүйж байна.

Монголчууд төрийн түшмэл гэж ямар хүнийг ойлгож байсан бэ? Манай УИХ-ын зарим гишүүд өөрсдийгөө "төрийн түшээ" гэж хэлэх дуртай. Би Монгол төрийн түшмэлийн тухай, монгол хүн болж төлөвших тухай залуучууддаа зориулж бичээд байгаа юм. Түшээ, түшээ гүн гэдэг нь манжийн үеийн дөрвөн хэргэмийн дөрөвдүгээр зэрэг, түшмэл гэдэг нь монгол төрийн албаны үүргийн талаар таслах тогтоох явдалд оролцох эрх тушаал бүхий хүн. Нижгээд нь биеэ зассан, нилээд нь гэрээ зассан, нийтдээ төрөө засна гэж боддог бололтой. Нидэр дээрээ нилэнхүйдээ биеэ засаагүй л байдаг аж. Биеэ засна гэдэг гурван төгрөгтэй болохоос илүү гүн агуулгатайг мэргэд ийнхүү тайлбарлажээ. Болгоон соёрхоно уу.

Монголын төрт ёсны сургаалд төрийн түшмэл гэдэг нь улс төрийн дам нуруу / ноён нуруу / амьдрах иргэний хутгийг барих нь буюу хэмээн үзэж улс орны хувь заяа, үр хүүхдийн ирээдүй хойч төрийн түшмэлийн мэргэн бодлогоос ихэд шалтгаална гэж өндөр шаардлага тавьдаг байжээ. Тийм ч учраас монголын төрт ёсонд төрийн түшмэлийг бэлтгэх "хар хайрцгийн" бодлого гэж байсан тухай судлаачид тэмдэглэсэн байдаг. Английн түүхч Г. Ховорс "Монгол татарчууд Ази Европод" номондоо шударга ёс, хүлцэнгүй чанар, дэг журам зэрэг нандин чанарыг Монголын хаад өөрийн ордонд эрхэмлэдэг байсан гэжээ. Энэ бол тэр үеийн төрийн сайд түшмэлийн эрхэм чанарын салшгүй хэсэг болж байв. Хуучны түүх шашдирт "Аяа түшмэл нь шударга, гэгээн, цэвэр голч хэмээх гурван үсгийг сахиж чадваас тушаалын доторхи аливаа явдал өөрөө тодорхой болж засагдмуй" ард түмнээ асрах, нигүүлсэхгүйг гол болгосон, шударга, ариун гэхийг бат нот агуулсан түшмэл нь улс төрд онц их эрдэнэ буй заа" хэмээжээ.

Дээр өгүүлснээс нэгтгэн үзвэл монголын төрт ёсны сургаалд төрийн түшмэл хүмүүний үндсэн гол шинжүүдэд нэгдүгээрт, "Эрдэм ухаант", "мэдэлд хүрсэн", хоёрдугаарт "шударга ариун", "төвшин сэтгэл", "цэвэр голч", "санааг үнэхүү болгох", гуравдугаарт "төв төвшин", "голч мэргэн", сэтгэлийг төв болгосон" хэмээх утга ойролцоо гурван санаа олонтаа тааралдаж байгаа нь төрийн түшмэлийн үндсэн шалгуурууд болж байсан бололтой. Тэдгээрийн дотроос эхнийх нь / эрдэм мэдлэг / дараагийн хоёр гол шинжгүйгээр нэгэн хүмүүнд цогцолж болох боловч, гуравдахь нь голч мэргэн, сэтгэлийг төв болгох / эхний хоёр шинжийг бүрдүүлэхгүйгээр төлөвших боломжгүй ба тийм учраас түшмэл хүмүүний 9 шинж дотор гол шалгуур болдог байжээ.

Түүнчлэн төрийн түшмэлийн шинжид алсын хараа, уужим ухаан, өршөөнгүй сэтгэл, эв найр, эрхэм ёслол хэмээх 5 эрдмийг хамааруулж үзэхийн зэрэгцээ эрдэм сахилга бүрнээ үлэмж, хүнд ихэмсэг, хичээнгүй болгоомжтой, найртай, жич будлианыг засах эрдмийг олсон байх ёстой гэсэн зарим сонирхолтой шинжийг дурьдсан байх юм. Үүнд ч бас анхаарууштай санаа бий. Будлианыг засахдаа өнгөрснөө хараан зүхэж, өнөө маргаашаа үл ухаж, бусдад бурууг тохож, биесээ магтан сайрхаж, өрөөлтэй арцалдан тэмцэлдэх ёсгүй аж.

Монголын төрт ёсны сургаалд мэргэд чуулан зөвлөвөөс анхан дор тэмцлийг тэвчин эцэс дор улс төрийг бататгасан гэдэг. Мунхаг дээрэнгүйчүүд анхан дор тэмцэлдэн эцэс дор бусдад автав гэдэг. Мандах төрийн сайд түшмэл өөрийн ялаа илэрхийлж үзүүлнэ, муудах төрийн эзэн түшмэл бие биеийн андууг баллаж арилгана гэжээ. Аяа эцэг өвгөдийн мэргэн сургаалд бишэрмүй.